
РОЗДІЛ ІІІ. ПИТАННЯ ІСТОРІЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 314:929 Птуха

Марія Шпиталь
(Переяслав-Хмельницький)

АКАДЕМІК М.В. ПТУХА (1884-1961): ПЕТЕРБУРЗЬКИЙ ПЕРІОД НАВЧАННЯ, СТАНОВЛЕННЯ СВІТОГЛЯДУ ТА ФАХОВОГО УДОСКОНАЛЕННЯ

У статті йдеться про видатного українського вченого-економіста, статистика-демографа М.В. Птуху, простежується його шлях до вищої школи, петербурзький період навчання та початковий етап наукової діяльності.

Ключові слова: М.В. Птуха, політична економія, політичні арифметики, актуарії, демографія, теоретична й матеріальна статистика.

Метою нашої розвідки є потреба з'ясування обставин, коло сучасників Михайла Васильовича Птухи, які вплинули на формування його світогляду, допомогли у визначенні життєвої позиції, наукових інтересів, виборі відповідних ідеалів-орієнтирів.

Щодо літературних джерел, які проливають світло на життєвий шлях і наукову роботу академіка М.В. Птухи, то їх не надто багато. До найгрунтовніших видань належить передусім «Бібліографічний покажчик» [3], виданий у 1963 р., через два роки після смерті вченого. Це поки що найповніший нарис життя й наукової діяльності М.В. Птухи. Він включає вступну статтю кандидата економічних наук П.І. Пустохода (у минулому – співробітника Демографічного інституту, де директором у 1919-1938 рр. був М.В. Птуха) та повну бібліографію праць ученого за 1911-1961 рр. Покажчик складається з таких розділів: дат життя та діяльності М.В. Птухи, хронологічного покажчика його праць та переліку літератури про життя й діяльність ученого. До роботи додано іменний покажчик та алфавітний список робіт М.В. Птухи.

У 1971 р. вступну статтю П.І. Пустохода вміщено в однотомнику «Вибраних праць» М.В. Птухи [4]. Передмову до цього видання написала кандидат економічних наук В.С. Стешенко (нині – доктор економічних наук, професор).

Формування світогляду, визначення життєвої позиції та кола наукових інтересів Михайла Птухи відбувалося поза межами України – у середовищі Петербурзького університету, де юнак навчався на юридичному факультеті в 1906-1910 рр. Шлях до вищої школи був досить складний. Михайло долав його значними зусиллями волі, поборюванням життєвих труднощів, працелюбністю, що свідчить про його наполегливий характер.

Михайло Васильович Птуха народився 7 листопада 1884 р. в м. Острі на Чернігівщині. Його батько тривалий час був діловодом Остерської повітової земської управи. В 1891 р. Михайло вступив до Остерського міського двокласного училища з шестирічним строком навчання і закінчив його в 1898 р. Наступні три роки працював народним учителем, а в час канікул брав участь як статистик-реєстратор в оцінювально-статистичних роботах, що проводилися Чернігівським губернським земством.

У 1902 р. Михайло Птуха вступив до механіко-хіміко-технічного училища в Ростові-на-Дону. Вчився там недовго: за участь у соціал-демократичній організації «Південноросійської групи учнів середніх шкіл» його виключили з училища. Незабаром заарештували й відправили до Новочеркаської в'язниці, де утримували більше двох місяців і відпустили під так званий гласний нагляд поліції. У цей час Михайло почав готуватися до іспитів на атестат зрілості з

наміром вступити до університету. Іспити він успішно витримав при Новоросійській гімназії в 1904 р., але спроби вступити до університету ні в 1904, ні в 1905 рр. успіху не мали: не було свідоцтва «про благонадійність». Тільки в 1906 р. він був зарахований вільним слухачем на юридичний факультет Петербурзького університету.

З тієї пори відкриваються перші сторінки Петербурзького періоду життя студента Михайла Птухи. В його професійній орієнтації вирішальну роль відіграв Іларіон Гнатович Кауфман (1848-1916), який у Петербурзькому університеті очолював кафедру статистики. Професор Кауфман опублікував низку робіт з питань грошового обігу та кредиту. Викладаючи статистику, Іларіон Гнатович вимагав від студентів ґрунтового знання фундаментального курсу професора Ю.Е. Янсона «Теорія статистики».

М.В. Птуха через усе життя проніс глибоку вдячність професорові Іларіону Гнатовичу Кауфману. У передньому слові («Від автора») до фундаментальної праці «Нариси із статистики населення» (1960) [5], будучи вже академіком, Михайло Васильович характеризував свого вчителя й наставника, як «піонера російської фінансової статистики, високоосвіченого економіста і статистика, який у ХХ ст. особливу увагу приділяв демографії. Він читав спеціальний курс демографічної статистики, вів семінар, у якому брали участь студенти, які цікавилися цією галуззю знання. Студенти склали конспект лекцій І.Г. Кауфмана й розповсюдили його на гектографі. Глибокі пізнання І.Г. Кауфмана в галузі демографічної статистики, його вміння повідомляти їх студентам пробудили у мене живий інтерес до цієї галузі знання. З особливою любов'ю та повагою говорив І.Г. Кауфман про праці політичних арифметиків XVII-XVIII ст. Вже тоді у мене виникла думка написати про них спеціальну роботу, яка згодом була написана, а потім опублікована в 1945 р. Я був секретарем семінару І.Г. Кауфмана, часто користувався його порадами, бував у нього вдома» [5, с. 3].

Стосунки студента Михайла Птухи та професора І.Г. Кауфмана надзвичайно повчальні: вони показують, якими вагомими та відрадними можуть бути результати співпраці студента й викладача за умови їхнього цілковитого порозуміння та щирої безкорисливої взаємоповаги.

У 1910 р., за наполяганням І.Г. Кауфмана, М.В. Птуху було залишено при кафедрі політичної економії і статистики для підготовки до професури. Демографія була тією галуззю статистики, з якої Михайло Васильович мав витримати спеціальні іспити. У вересні 1910 р. І.Г. Кауфман виклопотав дозвіл на те, щоб дворічну підготовку до іспитів на ступінь магістра політичної економії і статистики М.В. Птуха провів у Берліні.

«Керівництво моїми заняттями з політичної економії, статистики і демографії, – читаємо в передньому слові («Від автора»), – узяв на себе видатний представник демографії професор Владислав Йосипович Борткевич (1868-1931), а з економічної статистики – професор Карл Михайлович Баллод (1864-1931), директор Відділення статистики населення Пруського статистичного бюро, який немало допоміг мені також у заняттях з прикладної демографії. З вересня 1910 р. до травня 1912 р. В.Й. Борткевич безкорисливо, з неослабною увагою, любовно керував заняттями свого учня-співвітчизника. Особливу увагу він приділяв тому, щоб розширити й поглибити мої пізнання з демографії. Щотижня я їздив до В.Й. Борткевича з доповіддю про пророблену за його завданням роботу та для консультації» [5, с. 3].

З поверненням до Петербургу, до листопада 1912 р., М.В. Птуха склав іспит на ступінь магістра політичної економії і статистики, після чого увесь свій час присвятив заняттям із теоретичної і матеріальної статистики населення. З 1 липня 1913 р. його зарахували до складу приват-доцентів університету. На канікулярний час він на три місяці від'їздив до Берліна, де збирав матеріали для майбутньої дисертації, працював під керівництвом В.Й. Борткевича.

Зі спогадів академіка М.В. Птухи, присвячених підбиттю загальних підсумків наукових занять до 75-річчя від дня народження (1884-1959), читаємо: «В 1912-1913 рр. мене дуже цікавило питання вибору теми для дисертації на ступінь магістра. 24 березня 1913 р. І.Г. Кауфман запропонував важливу, цікаву, ще не розроблену тему «Розвиток наукових побудовань демографічної статистики після Кетле. Вступ: Кетле і Мозер. Розділи: I. Фарр та Бертільон. II. Статистичні конгреси та офіційна статистика. III. Кнапп, Цейнер, Лексис, Беккер та Бьок. IV. Стаціонарне населення».

Цілком визнаючи важливість цієї теми, я висловився, що мені спочатку належало б ще попрацювати над основним теоретичним питанням демографії, без чого подібна історична робота не була б повноцінною. Замість неї я запропонував тему «Шлюбність народонаселення», що складається з трьох частин: теоретичної, матеріальної та історичної. Ця пропозиція була схвалена моїми вчителями як тема, яка, за належного її виконання, може завершитися складанням роботи з багатим теоретичним, матеріально-статистичним та історичним змістом» [5, с. 4].

Ще будучи студентом, Михайло Птуха під керівництвом І.Г. Кауфмана і за його вказівками почав систематично збирати матеріали з теоретичної і матеріальної демографії різними мовами. Багаті петербурзькі бібліотеки: університетська – загальна та Статистичного кабінету, Академії наук, Публічна і страхового товариства «Росія» – одного з найбагатших книгосховищ світу з питань страхування життя – забезпечили для цього широкі можливості. У бібліотеці Товариства М.В. Птуха уперше зустрівся й подружився з блискучим молодим актуарієм – спеціалістом з обчислень, пов'язаних зі страхуванням життя – Борисом Сергійовичем Ястремським. М. Птуха отримав від нього багато відомостей, які повністю оцінив пізніше в Лондоні, де широко використовував міжнародну літературу зі страхування.

«Після вибору теми для дисертації заняття мої зробилися більш конкретними й цілеспрямованими, – писав академік. – У бібліотеках Петербурга й Берліна я зібрав у 1912-1913 рр. значні матеріали зі статистики шлюбності і приступив до розробки теми, почавши з історичної частини, для якої, як з'ясувалося пізніше, мною ще були зібрані неповні матеріали» [5, с.4].

Згодом настав початковий період педагогічної діяльності вченого. У першому семестрі 1913/14 навчального року Михайло Васильович почав викладати в Петербурзькому університеті та в Інституті вищих комерційних знань. Хоча викладання й захоплювало молодого педагога, але свідомість підказувала, що для набуття наукової спеціальності йому ще потрібно ґрунтовно попрацювати. За наполяганням І.Г. Кауфмана, Петербурзький університет відрядив М.В. Птуху на два роки за кордон для написання дисертації. За інструкцією, складеною І.Г. Кауфманом, він мав увесь 1914 р. працювати в бібліотеках Лондона і знайомитися з постановкою статистики в Англії, першу половину 1915 р. – в Парижі, а другу – в Римі. Перша світова війна зруйнувала ці плани, і М.В. Птуха прожив у Лондоні до кінця відрядження.

В Англії на практиці проявилися феноменальні лінгвістичні здібності Михайла Васильовича Птухи. Знавець німецької, французької, англійської, шведської, італійської (вивчив під час відрядження в Лондоні) та низки слов'янських мов, він, працюючи в бібліотеках Британського музею, Королівського статистичного товариства й Інституту актуаріїв, мав повну можливість використати всю потрібну іноземну літературу: монографічну й журнальну, праці міжнародних і національних з'їздів, нарад тощо. Попрацювавши кілька місяців, він остаточно переконався у необхідності попередньої розробки ряду теоретичних питань демографії – тема, яка сама по собі могла бути дисертаційною роботою. Наставники М.В. Птухи із тим погодилися, і до кінця перебування в Лондоні Михайло Васильович оформив монографію «Нариси з теорії статистики населення і моральної» [6], куди увійшло чимало раніше зібраних і опрацьованих матеріалів. (Зауважимо, що у вступній статті П.І. Пустохода, вміщеній у «Бібліографічному покажчику» за 1963 р. [3, с. 5], цю працю М.В. Птухи помилково названо «Нариси з історії статистики населення і моральної»). За цю монографію, видану в середині 1916 р. в IV випуску «Нотаток Юридичного факультету імператорського Петербурзького університету», Московський університет у лютому 1917 р. присудив М.В. Птусі ступінь магістра політичної економії і статистики.

Працюючи над дисертацією, М.В. Птуха, крім того, зібрав у Лондоні значні матеріали зі статистики шлюбності, маючи намір, повернувшись у Росію, написати монографію на цю тему. Особливо цінні були виписки з праць англійських і шотландських актуаріїв, що мали стосунок до історії шлюбності та теоретичних питань її виміру.

«До початку війни 1914 р., – згадував М.В. Птуха, – я систематично листувався зі своїми вчителями. Опісля ж, коли приступив до синтезу матеріалів і літературного оформлення

монографії, не було можливості розвіяти з ними свої сумніви, які іноді вимагали обговорення. Це не могло не позначитися на якості роботи. На початку 1916 р. помер І.Г. Кауфман, який так і не ознайомився з моєю роботою. По закінченні війни я поновив листування з В.Й. Борткевичем, надсилав йому свої друковані роботи, одержував від нього листи, у яких він аж до смерті, що настала в 1931 р., висловлював свої міркування. Ще раніше, в 1923 р., під час відрядження на сесію Міжнародного статистичного інституту в Брюссель, я прожив кілька місяців у Берліні, часто зустрічався з В.Й. Борткевичем, обговорював з ним демографічні питання, які мене цікавили» [5, с. 5].

У 1916-1919 рр. М.В. Птуха продовжував збирати й опрацьовувати матеріали для монографії «Шлюбність народонаселення», із якої в 1922 та 1925 рр. опублікував дві роботи [1-2].

У 1916 р. відкрилося Пермське відділення Петроградського університету і М.В. Птуха був відряджений туди для читання лекцій з політичної економії і статистики. В 1916/17 рр. він був секретарем, а в 1917/18 рр. – деканом юридичного факультету. За статутом Пермського відділення університету, професор, який пропрацював два роки, здобував право на річне відрядження для наукової роботи. Таке відрядження М.В. Птусі було надане Народним комісаріатом освіти РРФСР – і Михайло Васильович виїхав до Києва. Тут він з осені 1918 р. почав читати лекції зі статистики у народному університеті-політехнікумі. У січні 1919 р. Михайла Васильовича було обрано директором Демографічного інституту Української академії наук (УАН) з правами академіка Соціально-економічного відділення і професором Київського університету, а влітку 1919 р. – професором Київського інституту народного господарства. Він був також директором (до 1921 р.) і професором Київського кооперативного інституту.

Розпочався Київський період наукової, науково-організаційної роботи та педагогічної діяльності М.В. Птухи, якого в 1920 р. було обрано дійсним членом Української академії наук (УАН).

Отже, петербурзький період життєдіяльності М.В. Птухи охоплював 12 років: навчання в Петербурзькому імператорському університеті (1906-1910); відрядження до Берлінського університету для вивчення статистики та підготовки до магістерських іспитів (1910-1912); складання іспитів на ступінь магістра з політичної економії і статистики (1912); затвердження приват-доцентом Петербурзького університету, ведення семінару в Університеті та на Бестужевських вищих жіночих курсах (1913); відрядження до Лондона для підготовки магістерської дисертації (1914-1915); повернення до Петрограда й підготовка до друку магістерської дисертації «Нариси з теорії статистики населення і моральної» (1915); відрядження до Пермського відділення Петроградського університету для читання лекцій з політичної економії і статистики (1916); захист дисертації на ступінь магістра політичної економії, обрання ординарним професором кафедри політичної економії і статистики Пермського відділення Петроградського університету (1917); виконання обов'язків декана юридичного факультету Пермського відділення Петроградського університету (1917-1918).

Петербурзький період у житті М.В. Птухи мав вирішальне значення для визначення головного напрямку його наукових досліджень, фахового зростання й удосконалення як ученого-економіста, статистика-демографа, який згодом став корифеєм української економічної думки, постаттю світового інтелектуального виміру. Вирішальну роль у цьому відіграли професор Петербурзького університету І.Г. Кауфман та берлінські професори В.Й. Борткевич і К.М. Баллод.

Європейський вектор наукових досліджень академіка М.В. Птухи дає підстави стверджувати, що в особі цього вченого Україна має потужну сполучну ланку, яка єднає українські інтелектуальні надбання з духовними набутками найславетніших мислителів Європи та світу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Индексы брачности. Эюд по теории статистики населения / М.В. Птуха. – К., 1922. – 44 с. – («Бюллетень Киевского Губстатбюро», № 2 за 1922 г.).

2. История первой таблицы брачности / М.В. Птуха // Вестник статистики. – Кн. XXI. – М., 1925. – С. 27-56.
3. Михаил Васильевич Птуха. 1884-1961. Библиографический указатель Вступ. ст. П.И. Пустохода. Состав. Е.С.Ровнер. – К.: Из-во Акад. наук Украинской ССР, 1963. – 39 с.
4. Птуха М.В. Вибрані твори / М.В. Птуха. – К.: Наукова думка, 1971. – 412 с.
5. Птуха М.В. Очерки по статистике населения / М.В. Птуха. – М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. – 459 с.
6. Птуха М.В. Очерки по теории статистики населения и моральной / М.В. Птуха. – Пг, 1916. – 381 с. – («Записки юрид. факультета Петрогр. ун-та», вып. 4. – 1916).

Шпиталь М. Академик М.В. Птуха (1884-1961): петербургский период учёбы, становления мировоззрения и профессионального усовершенствования.

В статье идет речь о выдающемся украинском ученом-экономисте, статистике-демографе М.В. Птухе, прослеживается его путь к высшей школе, петербургский период учебы и начальный этап научной деятельности.

Ключевые слова: *М.В. Птуха, политическая экономия, политические арифметики, актуарии, демография, теоретическая и материальная статистика.*

Shpital' M. Academician M.V. Ptukha (1884-1964): petersburg period of study, the worldview and professional development.

This article is about a famous Ukrainian scientist-economist, statistician-demographer M.V. Ptukha, his way to higher school, Petersburg period of studying and initial stage of scientific activity are observed.

Key-words: *M.V. Ptukha, political economy, political arithmetic, actuaries, demography, theoretical and material statistics.*

Одержано 2.10.2013.